

Бондар Вадим
(Київ)

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

Тривалий час серед радянських дослідників переважала думка, що селянство в пореформений період було обезземелене, обтяжене високими викупними платежами, залишалося в кабалі у поміщиків, що воно інертно ставилося до застосування агротехніки в своєму господарстві, яке занепадало або знаходилось у стані застою. Таку характеристику селянству і селянському господарству як загалом по країні, так і по регіонах, було б помилкою вважати об'єктивною. Також треба враховувати і той факт, що західноєвропейський селянин мав значно менше землі, хоча й брав з неї більші врожаї. Альтернативою українських селян було або екстенсивне розширення площі, або інтенсивне осучаснення землекористування. У цьому плані важливим є науковий аналіз різних форм селянського господарства: сімейно-подвірної або фермерської, общинної, кооперативної, приватної, акціонерної: їх суті, умов розвитку, існування в окремих місцевостях, позитиви і недоліки.

Оскільки сучасна українська історична наука поповнилася новими працями, підходами і моделями з історії селянства, існує потреба охарактеризувати її науковий доробок. Також значно зросла кількість відповідних регіональних досліджень. Тобто, метою статті є аналіз висвітлення в сучасній українській історіографії розвитку селянського господарства в пореформений період, насамперед, сімейно-подвірної та общинної форми, актуальних питань його існування: інтеграція у нові ринкові умови і головні перепони в цьому процесі, рентабельність, бюджет селянського господарства, роль і місце його кредитування, рівень розвитку капіталізму тощо.

Історіографічному аналізу сучасної літератури з історії селянського господарства приділив увагу В. Нечитайло, який охарактеризував доробок науковців з проблем масового становлення господарств фермерського типу в результаті капіталістичної модернізації сільського господарства, поступового пристосування його до ринкових умов¹. Дослідник української селянської кооперації В. Марочко звернув увагу на те, що в період аграрних перетворень саме феномен селянського приватного землеволодіння залишається маловивченою проблемою. Вона торкається не тільки кількісних параметрів (розмір наділу, умови набуття власності, фінансово-кредитні показники тощо), а насамперед якісних – зміни соціального обличчя селянина, його психології, взаємин колишніх кріпаків з дворянами².

В останнє десятиліття в українській історичній науці зросла увага до вивчення селянського господарства сімейно-подвірного (фермерського) типу, про що свідчать поява праць М. Якименка, В. Нечитайла, В. Марочка, Д. Селіхова та ін.³. Уперше серед вітчизняних дослідників до економічної ідентифікації українського фермерства вдався згадуваний нами полтавський історик-аграрник М. Якименко⁴. Соціальною базою фермерства він вважає не лише заможних селян, а й господарів середнього статку. Однак скільки ж повинен був мати селянський двір десятин землі для більш-менш вдалого ведення свого господарства? Використовуючи дореволюційні дослідження і

проаналізувавши господарсько-економічні можливості різних груп селянських господарств, враховуючи також жорсткий податковий пресинг, дослідник відносить до категорії фермерських господарств ті, у розпорядженні яких знаходилося не менше 10 дес. орної землі. Саме з таким земельним наділом селяни могли розраховувати на більш-менш стабільний чистий прибуток, а отже на ефективне товарне виробництво. На основі проведення підрахунків історик підсумував, що саме південноукраїнські степи стали оплотом селянських господарств, що найближче були до землеволодіння фермерського типу.

Дослідник Д. Селіхов при визначенні кількості селянських дворів середнього достатку використав критерії визначення основних соціальних груп селянства М. Лещенка, згідно з якими ці двори повинні були мати від 4 до 7 дес.⁵ Вітчизняні дослідники часто використовують підрахунки дореволюційного економіста і статиста Ю. Янсона, за яким наділ на ревізку душу в 60-х рр. XIX ст. мав бути не менше 5 дес.⁶ Т. Лазанська доводила, що майже 94% селянських господарств після реформи 1861 р. мали наділи до п'яти десятин, що значно нижче норми, необхідної для ведення господарства⁷.

Ступінь заможності селянського фермерського господарства, на думку М. Якименка, залежав від кількості землі. У цьому випадку ігнорується індивідуальний чинник – вміння селянина керувати господарством шляхом інтенсифікації, використовувати агротехнічні новації, «йти в ногу» з реформами тощо. Адже, як показав досвід, внаслідок консерватизму світоглядних цінностей селянство не спромоглося належним чином використати можливості ринку, надані економічні та громадянські права.

Оперуючи великою кількістю фактичних даних, М. Якименко висвітлив еволюцію землеволодіння селянських господарств протягом довгого періоду, постійно розглядаючи цей процес на прикладі різних українських губерній. Аналізуючи вплив законодавства 1906–1914 рр. на становлення селянського (фермерського) господарства, він показав роль та результати діяльності землевпорядних комісій, які протягом столипінської аграрної реформи посприяли утворенню 434736 одноосібних господарств (14,4% усіх господарств України)⁸.

На основі аналізу еволюції земельної власності, економічної ефективності індивідуальних селянських господарств Лівобережжя у пореформений період, їх матеріального оснащення, М. Якименко спростував тезу радянської історіографії щодо зникнення з розвитком капіталізму дрібного селянського землеволодіння. Користуючись земською статистикою при характеристиці бюджетів селянських господарств дослідник доводить, що з розвитком ринкових відносин відбувалося, хоч і повільно, очевидне їх зміцнення при одночасному занепаді великого поміщицького землеволодіння⁹.

Дослідник історії селянського господарства В. Нечитайло у своїй монографії проаналізував зародження і розвиток фермерського укладу господарювання в Україні від козацької доби до сьогодення¹⁰. Він зауважив на замовчуванні в радянській історіографії досвіду українського селянства у формуванні фермерського укладу господарювання. Масове становлення селянських фермерських господарств дослідник відносить до 60-х рр. XIX ст. Не погоджується з цим дослідник А. Зінченко, який вважає, що селянські господарства, які виникли після реформи, ледве чи слід розглядати як господарства фермерського типу, оскільки суттєвим гальмом їхнього розвитку були численні державні обмеження, в т. ч. на ринку землі і праці¹¹.

В. Нечитайло наголошує на розширенні індивідуального селянського землеволодіння завдяки зростанню купівлі землі як селянами особисто, так і селянськими товариствами, незважаючи на те, що на неї постійно зростали ціни. Хоча більшість селян не могла собі цього дозволити, однак найзаможніші, найпідприємливіші таку змогу мали. Саме їм

належало понад 50% усієї орендованої приватної землі, на якій вони організували капіталістичне землеробство¹². Значну увагу дослідник відводить аналізу індивідуальних селянських господарств у Подільській губернії (застосування в них найманої праці, агротехніки, багатопільної системи землеробства роль цукрової промисловості), маючи на меті спростувати поширену в історіографії тенденцію, що становлення селянських фермерських господарств відбувалось лише у південних губерніях і частково на Лівобережжі. Один з основних аргументів історика – постійне зростання купівлі-продажу землі серед селянства і зменшення дворянського землеволодіння. З другого боку, в роботі відсутнє співвідношення цього процесу з швидким демографічним зростанням селянства в другій половині XIX ст.

Автор не ставить за мету чітко виробити критерії, які ж селянські господарства можна віднести до фермерських в пореформений період, а саме: кількість землі (умовно погоджується з думкою М. Якименка про не менше 10 дес.), худоба, вироблена продукція, застосування найманої праці, використання кредитів, орендні відносини тощо. У своїй рецензії на монографію черкаські історики С. Корновенко і В. Лазуренко підсумовують, що з огляду на масштабність теми і обмеженість обсягу книги, дослідник лише робить спробу створити цілісну картину функціонування підприємницького укладу в Україні у різні історичні періоди¹³.

За словами В. Нечитайла і С. Нечитайла, приватне землеволодіння стало здобутком значної частини селянства особливо в тих регіонах, де збереглися живучі традиції вільного господарювання, тобто в степових губерніях. На думку дослідників, це були справді товарні сільськогосподарські підприємства, власники яких здійснювали виробництво на своїй або орендованій землі з допомогою праці родини, а при потребі й найманої праці¹⁴.

В основному дослідники сходяться на думці, що фермерське господарство могло б ще більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби не існували напівкріпосницькі закони, високі викупні платежі, що підривали фінансову базу індивідуального селянського господарства, перешкоджаючи значній частині господарів купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі.

Наступною проблемою вивчення науковців є обшинний уклад господарювання. Інститут общини у недавній радянській історіографії розглядався, з одного боку, як гальмо розвитку капіталістичних відносин на селі, а з другого – як можливість виживання селянства і опору його державі і поміщикам. На сьогодні община часто висвітлюється лише в загальному контексті інших проблем – аграрних реформ, розвитку селянського господарства, кооперації тощо. В сучасній російській історичній науці дослідниками проведена значна робота з вивчення цієї проблематики. Про це свідчать праці П. Зирянова, В. Данілова і Л. Данілової, Л. Кучумової, Б. Міронова та ін.¹⁵.

Положення про те, що повільне вкорінення індивідуального чинника в селянському середовищі в пореформений період перш за все пов'язано з тією роллю, яку в еволюції соціально-економічних відносин на селі відіграла селянська поземельна община, довгий час було і в значній мірі залишається вагомим місцем у вітчизняній історіографії. Прагнення значної частини селян до збереження обшинної власності на землю пояснюється, з одного боку, різким погіршенням становища селянства (важкість викупних платежів, відрізки, розширення функцій місцевого управління за рахунок селянства і т. д.), з іншого боку, політикою держави, яка хотіла відстояти інтереси поміщиків у реформі і законсервувати обшинні інститути, посередництвом яких селяни продовжували залишатися прикріпленими до землі.

Характеризуючи негативні наслідки реформи 1861 р., акад. І. Ковальченко асоціював руйнування обшинного землеволодіння із появою значного прошарку зубожілих селян,

землі яких скуповували заможні господарі. У свою чергу проф. О. Реєнт акцентує на тому, що община лише приховувала цей перманентний стан, коли багато селян були нездатні так організувати ведення господарства, щоб воно давало належні прибутки. Погоджуємось з його зауваженням, що майже ніхто не спробував підрахувати, яка кількість селян, що продали землю, була з економічної точки зору баластом в общині і не могла організувати рентабельне господарство¹⁶.

Більшість вітчизняних дослідників сходяться на думці про те, що по-перше, община в основному гальмувала розвиток селянського господарства, по-друге, українському селянину традиційно притаманне прагнення до приватновласницької ініціативи і подвірної-сімейної форми господарювання. Як вважає О. Реєнт, община своїми постійними перерозподілами, заборонаю продажу надільних земель, пануванням трипільної системи землеробства і круговою порукою гальмувала розвиток приватної власності на селі¹⁷. На думку В. Марочка, община обмежувала селянську підприємливість і самодіяльність, стримувала радикальні зміни у самому способі сільськогосподарського виробництва. Також ярмом для селянина була кругова порука¹⁸.

Дослідники загалом одностайні щодо повільної еволюції селянського господарства в нових ринкових умовах, переважна більшість яких була неефективними і розвивались екстенсивним шляхом. Які ж основні причини повільної інтеграції у нові ринкові умови селянських господарств? На думку черкаських істориків-аграрників Ю. Присяжнюка і Л. Горенко, реформа 1861 р. радикально підірвала основи натурального господарства, в тому числі замкнутість дворянського маєтку, порушувала тісний зв'язок між його елементами, половинчато вирішувала питання ринку найманої праці на селі¹⁹. Пересічного поміщика України земля продовжувала цікавити здебільшого як нерухомість і засіб вкладання капіталу, а українського селянина – як основне джерело життєзабезпечення своєї родини. Особливу увагу дослідники звернули на консерватизм мислення селянина, а саме пріоритетність фізичної праці, а не здатність творчо, економічно доцільно мислити, байдужість до агрономічних інновацій тощо.

Характеризуючи роль держави в ринкових трансформаціях, Ю. Присяжнюк та Л. Горенко підкреслили основний принцип її аграрної політики – не допустити втрати поміщиками провідних позицій у суспільстві і в пореформений період. Підсумовуючи діяльність російського уряду, спрямовану на створення діючого поземельного законодавства, вони стверджували про його прагнення припинити здрібнення і скорочення дворянського землеволодіння та водночас майже цілковите нехтування інтересами селянських господарств.

П. Панченко та В. Шмарчук до причин відставання землеробства на селянських наділах відносять: багатосмужжя – розкиданість земельних наділів у різних частинах поля, що прилягали до села; черезсмужжя – нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами; погану якість землі; обробку надзвичайно відсталими методами; примітивні знаряддя праці. Внаслідок цього, на їх думку, селянське землеробство мало екстенсивний характер²⁰.

Дослідник селянських господарств рубежу XIX–XX ст. Ю. Вовк до причин їх нерентабельності відніс примітивні знаряддя праці, відсутність добрив, застосування середньовічних систем землеробства (трипільля), відсталість агротехніки та методів обробітку землі, не зовсім досконалу податкову систему царської Росії²¹. А. Шевчук, вивчаючи господарства Правобережної України, додає до вищезазначених проблем нестійкість селянського земельного правопорядку, наявність сервітутних прав селян в поміщицьких утідах та черезсмужжя їх наділів з землями поміщиків між собою²².

Інші науковці схиляються до думки, що характерними ознаками селянських господарств були малоземелля, черезсмузжя, кругова порука, обтяженість викупними платежами, податками і повинностями. Селяни були позбавлені лісів, лук, випасів тощо²³. О. Крижанівська, досліджуючи селянське господарювання, зазначила, що селяни не завжди раціонально використовували свої наділи. У багатьох незаможних селянських господарствах не лише не впроваджувалась більш прогресивна та ефективна багатопільна сівозна, а навіть скорочувалось застосування трипільля, що призводило до швидкого виснаження ґрунту та понижувало урожайність²⁴.

Маловивченим аспектом селянських господарств є оцінка їх бюджету, рівень і види витрат на різні сфери і потреби. Так, Д. Остапенко на основі даних земської і урядової статистики кінця XIX ст. висвітлив відмінності у бюджетах різних категорій селянства в окремих регіонах України²⁵. Він довів, що за загальною вартістю майна та за площею земельних наділів середні за розмірами господарства Півдня України навіть дещо перевищували найбагатші господарства Правобережної України. Загалом, для нормального функціонування більшості з них, їх господарям потрібно було шукати додаткових джерел прибутку. Розглядаючи товарне споживання селян посередництвом аналізу їх бюджетів, дослідник доводить, що обсяг витрат на ринку напряму залежав від площі земельної ділянки, а відтак й заможності селянина²⁶.

При вивченні історії і розвитку селянських господарств важливе місце відводиться кредитуванню їх державними і приватними земельними банками, різними сільськогосподарськими та іншими товариствами, земськими установами тощо. Відзначимо, що питання місця і ролі різних банківських структур в аграрних відносинах другої половини XIX – початку XX ст., наслідки їх діяльності у становленні селянських і поміщицьких господарств різних типів є малодослідженими як в радянській, так і в сучасний період української історичної науки. Виходячи з того, що в радянській історико-економічній літературі з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано в основному лише діяльність Селянського поземельного банку, тому є потреба переглянути на новому рівні цілого комплексу відповідних проблем, зокрема діяльність акціонерних і приватних банків, інших установ у кредитуванні усіх прошарків сільськогосподарських виробників та його наслідки, історію розвитку поземельного кредиту в умовах вільного підприємництва тощо.

Дослідники активізували свою роботу з вивчення цього аспекту, про що свідчить ряд змістовних праць²⁷. Так, О. Краснікова приділила достатньо уваги маловивченій в історіографії проблемі іпотечного кредиту та його ролі у становленні сільськогосподарських виробників, проаналізувавши при цьому функціонування та економічні результати трьох банківських структур: Дворянського банку, Селянського банку, акціонерних і приватних земельних банків²⁸. Співставивши фактичні дані стосовно кількості закладеної землі в банках України та кількості виданих позик під заставу землі, дійшла висновку, що операції Селянського банку значно поступалися не тільки акціонерним і приватним земельним банкам, а й Дворянському банку. Дослідник наголосила на важливості вивчення діяльності цих установ ще з тієї причини, що питома вага приватного капіталу у фінансуванні сільськогосподарського виробництва в роки століпінської аграрної реформи сягала майже половини (47,7%) всіх кредитів²⁹. М. Якименко, оцінюючи вплив Селянського поземельного банку на становлення селянських господарств, зазначив, що розорявались переважно ті селяни, які не звертались за позичками до нього³⁰.

Одна з перших досліджувала історію дрібного кредиту в Україні в другій половині XIX ст. В. Кізченко. Проаналізувавши роль кредиту в економічній структурі суспільства,

вона визначила причини важливої необхідності останнього для розвитку селянського господарства: перехід від натурального до грошового господарювання, звільнення селян від кріпацтва, їх малоземелля і необхідність оренди землі, сплати викупних платежів, купівлі худоби, лісу, сільськогосподарського реманенту та ін.³¹. Розглянувши довгострокові кредити, В. Дорошенко зробив висновок, що незважаючи на ряд недоліків у законодавчій сфері, дана система зосереджувала земельні ресурси в руках сильних господарів, підтримала рентабельність господарств, а головне – стала основною ланкою перебудови господарств на нові капіталістичні відносини³². Але, загалом, на думку російського дослідника цієї проблеми В. Дякіна, сільськогосподарський (короткотерміновий і меліоративний) кредит знаходився в зародковому стані і не впливав істотно на землеробство³³.

Характерною рисою розвитку ринкових відносин у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. було використання поміщицькими та селянськими господарствами найманої праці. І. Десятников проаналізував найм-продаж праці, а саме попит на працю найманих робітників з боку селянських та поміщицьких господарств, структуру та чисельність наймицтва, оплату праці, побут тощо³⁴. На його думку, у наймаючих селянських господарствах праця поденних робітників займала понад 80%, що можна пояснити використанням селянським господарством в першу чергу власної робочої сили. При вивченні жіночої та дитячої праці, історик дійшов висновку, що вона значно більше застосовувалась у селянських господарствах, ніж у поміщицьких (70–80 % відповідно до 20–30 %). Перевага найму жінок та дітей у селянських господарствах пов'язана з відносною дешевизною їх праці порівняно з чоловічою.

На завершення спробуємо показати погляди дослідників проблему розвитку капіталізму в селянському господарстві. Зокрема, О. Шляхов вказує на його низький рівень в українських губерніях, пояснюючи це деформацією соціально-економічного розвитку, надмірним втручанням держави у господарське життя, низьким рівнем загальної і особливо правової культури переважної більшості населення³⁵. На думку російського історика В. Коновалова, інтенсифікація сільського господарства, що в умовах XIX – початку XX ст. було рівнозначно розвитку в ньому капіталістичних відносин, можлива і при збереженні поміщицького землеволодіння. При юридичному рівноправ'ї селянства, вільному у розпорядженні землею як своєю власністю, з його середовища виділяється достатньо широкий прошарок господарств, капіталістично організованих, технічно оснащених і прибуткових³⁶.

Дослідник сільського господарства Лівобережної України С. Раєвський вважає, що процес впровадження капіталістичних відносин в регіоні відбувався дуже повільними темпами. Відсутність капіталів унеможливлювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Майже не змінювалась система землеробства, про що свідчить, наприклад, майже абсолютне панування двопілля і трипілля в Харківській губернії³⁷. Навпаки, на основі аналізу подвірного перепису Старобільського повіту Харківської губернії, дослідник В. Куліков доводить, що на початку XX ст. в цьому регіоні панував капіталістичний уклад. Про це свідчить високий рівень поляризації сільської общини, розподіл праці, загальне збалансованість основних елементів селянського господарства³⁸.

Історики Ю. Присяжнюк та Л. Горенко прослідкувавши еволюцію аграрних відносин доводили, що капіталізація селянських господарств України протягом пореформених десятиліть позначалася локальністю і однобічністю. Через загальну убогість, історично сформовану обмеженість підприємницьких якостей, а почасти й через нерозвиненість інфраструктури (віддаленість торговельних шляхів, відсутність належних транспортних послуг), недостатню фінансову підтримку з боку держави та інші причини український

селянський загал виявився неспроможним сповна використовувати плодючість навіть наявних земель³⁹.

Отже, наявність комплексу новітніх студій з історії селянства і селянського господарства пореформеного періоду вказує на актуальність цих питань в історичній науці. Плідно працюють академічні та вузівські наукові інституції і осередки. Частим явищем стало проведення конференцій, симпозіумів, семінарів, читань, «круглих столів» з проблем історії українського селянства. Також в українській історіографії посилюються тенденції переходу від збирання і констатації фактів до їх переоцінки і ґрунтового аналізу. Вагомий поступ відбувається і в краєзнавчих дослідженнях. Спостерігається помітне поживлення археографічної роботи.

Більше того, відбувається розширення тематичних сюжетів, вдосконалення теорії та методики досліджень. Знайшли своє висвітлення «не популярні» раніше проблеми селянського приватного підприємництва, фермерського укладу господарювання, кооперативного руху, кредитування господарств, ролі земств у розвитку селянського господарства, пристосуванні селянства до нових ринкових умов, підвищенні його агрокультури тощо. Однак наукове осмислення ряду ключових процесів ні в концептуальному, ні у фактологічному плані не можна вважати завершеним. Недостатньо досліджені такі проблеми, як матеріально-технічна база селянського господарства України (крім землеволодіння), селянська земельна оренда, системи землеробства. Також потрібно більше звернути увагу на вивчення таких питань, як демографічна характеристика селянського населення, селянська громада і її внутрішня структура, бюджети селянського господарства і т. п.

Сучасні українські дослідники використовують комплекс різних джерел з історії селянства. Поряд з документами урядової статистики, періодики все більше залучаються матеріали земської аграрної статистики і їх діловодної документації, сільськогосподарських і кооперативних товариств, фінансових і податкових установ. Значні перспективи відкривають селянські документи особистого походження, стенограми різноманітних зібрань, де зафіксовано висловлювання селян щодо реальних і бажаних господарських процесів.

Анотація

Проаналізовано стан розробки в сучасній українській історіографії проблем розвитку і еволюції селянського господарства пореформеної доби. Оцінюється внесок науковців у висвітлення таких його сюжетів, як інтеграція у нові ринкові умови, фермерський уклад господарювання, рівень капіталізму, рентабельність, бюджет, кредитування тощо. Звертається увага на методики досліджень, новітні підходи, основні дискусійні положення.

---

¹ *Нечитайло В.В.* Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історія і сучасність / Кам'янець-Подільський державний університет. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – С. 24.

² *Марочко В.І.* Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 73–79.

³ *Нечитайло В.В.* Вказана праця; *Марочко В.І.* Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 38–47; *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 3–14; *Якименко М.А.*

- Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 131–135; *Нечитайло В.В., Нечитайло С.В.* Становлення господарства фермерського типу в Україні після скасування кріпосного права (1861–1906 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т. 4 (6). – С. 169–174; *Селіхов Д.А.* Правове регулювання господарської діяльності індивідуального (фермерського) господарства в Україні в умовах реформ 1861 та 1906 років // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Вип. 34. – Х., 1998. – С. 29–35.
- ⁴ *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства... – С. 3–14.
- ⁵ *Селімо Д.* Земельне право царської Росії та деякі наслідки його застосування на Поділлі в епоху вільного підприємництва (1861–1917 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т. 4 (6). – С. 166.
- ⁶ *Ветрова Г.В.* Особливості реформи 1861 р. в Катеринославській губернії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 12. – С. 218.
- ⁷ *Казанська Т.І.* Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки // Історія України. Курс лекцій. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 446.
- ⁸ *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства... – С. 8.
- ⁹ *Якименко М.А.* Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства... – С. 131–135.
- ¹⁰ *Нечитайло В.В.* Вказана праця.
- ¹¹ *Зінченко А.* Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 37.
- ¹² *Нечитайло В.В.* Вказана праця. – С. 206.
- ¹³ *Корновенко С., Лазуренко В. В.В.* Нечитайло. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 251–252.
- ¹⁴ *Нечитайло В.В., Нечитайло С.В.* Вказана праця. – С. 173.
- ¹⁵ *Зырянов П.Н.* Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. – М., 1992; *Зырянов П.Н.* Полтора века споров о русской сельской общине // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX вв. – СПб., 1999. – С. 87–100; *Данилова Л.В., Данилов В.П.* Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): Мат-лы междунар. конф., 14–15 июня 1994 г. / РАН; Ин-т рос. истории / В.П. Данилов (отв. ред.), Л.В. Милов (отв. ред.). – М., 1996; *Кучумова Л.И.* Сельская община в России (второй половины XIX века). – М., 1992. – 63 с.; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб., 1999. – Т. 1. – С. 461–484.
- ¹⁶ *Решт О.П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 14.
- ¹⁷ *Решт О.П.* Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – С. 371.
- ¹⁸ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929) / Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 13–14.
- ¹⁹ *Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 90.
- ²⁰ *Панченко П.П., Шмарчук В.А.* Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 37–38.
- ²¹ *Вовк Ю.І.* До питання рентабельності селянських господарств України на рубежі XIX – XX ст. // Український селянин. – 2001. – Вип.1. – С. 53–54.
- ²² *Шевчук А.В.* Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: Дис. к. і. н.: / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – Арк. 129.
- ²³ *Економічна історія України: Підручник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К., 2004. – 456 с.*

- ²⁴ Крижанівська О.О. Селянське господарювання // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – С. 381.
- ²⁵ Остапенко Д.О. Бюджетні обстеження селянських господарств в Україні наприкінці XIX ст. // Збірник наук. праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: історія та географія. – 2002. – Вип. 9. – С. 17–25.
- ²⁶ Остапенко Д.О. Товарне споживання селян Лівобережної України на початку XX ст. // Збірник наук. праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: історія та географія. – 2002. – Вип. 10. – С. 88–96.
- ²⁷ Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2000. – С. 51–93; *Ї ж.* Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 9. – С. 97–107; Краснікова О.М. Становлення фінансово-кредитної системи в Україні та її вплив на здійснення аграрних реформ 1861–1906 років // Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук (Збірник наукових праць молодих вчених). – Полтава, 1997. – С. 234–236; *Ї ж.* З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 64–69; Дорошенко В.О. Довгострокові кредити в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 78–79; Олійник І.В. Кредитування селянських господарств Правобережної України наприкінці XIX – початку XX століть // Стан і проблеми трансформації фінансів та економіки регіонів у перехідний період. – Хмельницький, 2004. – С. 476–480.
- ²⁸ Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні... – С. 64–69.
- ²⁹ Там само. – С. 69.
- ³⁰ Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства... – С. 3–14.
- ³¹ Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси... – С. 97–98.
- ³² Дорошенко В.О. Довгострокові кредити в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 79.
- ³³ Дякин В.С. Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы международного коллоквиума историков. – СПб., 1992. – С. 191.
- ³⁴ Десятніков І.В. Наймана праця в сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст.: Дис... к.і.н. / Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси, 2004. – 250 арк.; Наймана жіноча праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX століття // Історичні записки: Зб. наук. праць / Східноукраїнський національний університет ім. В.Дала. – 2006. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 49–55; Оплата праці сільськогосподарських робітників в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. – 2003. – Вип. 13. – С. 48–52; Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – початку XX ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 51–54; Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 164–168 та ін.
- ³⁵ Шляхов О.Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України другої половини XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XII. – С. 25–37.
- ³⁶ Коновалов В.С. Крестьянство и реформы: (Российская деревня в начале XX в.): Аналитический обзор. – М., 2000. – С. 20–21.
- ³⁷ Раєвський С.М. Сільське господарство Лівобережної України в другій половині XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. – 2003. – № 11/12. – С. 37–46.
- ³⁸ Куліков В.О. Соціально-економічний лад селянського господарства Харківської губернії на початку XX ст. (по матеріалам подвірного перепису Старобільського повіту 1905 р.) // Вісник Харківського національного університету. Серія: Історія. – 2001. – Вип. 33. – С. 118–126.
- ³⁹ Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Вказана праця. – С. 89.